

UBAYDIY IJODIDA G‘AZAL VA HIKMAT JANRI

Dilorom HAYITBOYEVA,

ToshDO‘TAU 2-bosqich tayanch doktoranti

dhayitboyeva88@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada shoh va shoir Ubaydiy adabiy merosini tashkil qilgan g‘azal va hikmat janriga oid namunalar tahlilga tortilgan. Shoir g‘azallarining mavzu ko‘lami, uslubi, ijodkorligi aniqlangan. Hikmatnavislik an‘anasini davom ettirgan Ubaydiy hikmatlarida yassaviya tariqati g‘oyalari aks etganligini ko‘rish mumkin bo‘lib, shuningdek, maqolada shoirning o‘ziga xos badiiy mahorati ochiqqlangan.

Kalit so‘zlar: zullisonayn, devon, g‘azal, Ahmad Yassaviy, hikmat, talmeh, tazod, tashbeh, tanosub, istiora, kitobat, husni ta’lil.

Annotation. This article analyzes the examples of the ghazal and hikmat genres that made up the literary heritage of the king and poet Ubaydi. The scope of the subject, style, and creativity of the poet's ghazals are determined. It can be seen that the ideas of the Yasawi order are reflected in the hikmats of Ubaydi, who continued the tradition of hikmat writing, and the article also reveals the poet's unique artistic skills.

Keywords: zullisonayn, divan, ghazal, Ahmad Yasawi, hikmat, talmeh, tazod, tashbeh, tanosub, istiora, kitobat, husni ta’lil.

Аннотация. В статье анализируются примеры жанров газелей и хикматов, составивших литературное наследие царя и поэта Убайди. Определяются тематика, стиль и творческое начало газелей поэта. Видно, что идеи яссавийского ордена нашли отражение в хикматах Убайди, продолжившего традицию хикматизма, а также раскрывается уникальное художественное мастерство поэта.

Ключевые слова: зуллисонайн, диван, газель, Ахмад Яссави, хикмат, талмех, тазод, ташбех, таносуб, истиора, китобат, хусни таълил.

Kirish. Barchamizga ma'lumki, chor Rossiyasi davrida ko'plab diniy-tasavvufiy adabiyotimiz vakillari bo'lmish Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oni, So'fi Olloyor, Xaziniy kabi ijodkorlarning meroslari o'rganilmadi. Shu qatorda, saroy adabiyoti vakillari bo'lmish Ubaydullaxon va Muhammad Rahimxon Firuz kabi shoh – shoirlar hayoti va ijodi ham ilmiy nuqtayi nazardan o'rganilmay keldi. Mustaqillikdan keyin ularning ijodi bilan keng ommani tanishtirish va ilmiy tadqiqotlar olib borish ishlari bosqichma-bosqich amalga oshirila boshlandi.

Xususan, shoh va shoir Ubaydulloxon haqida ko'p manbalardan ma'lumotlar yetib kelgan. O'z zamonasining tarixiy, ilmiy, tazkira asarlarida Ubaydulloxon siyosiy faoliyati, noyob iste'dod sohibi ekanligi, adabiy merosi haqida qimmatli ma'lumotlarni uchratamiz.

Ubaydiy bilan bir davrda yashagan va ma'lum vaqt Buxoro saroyida bo'lgan Zayniddin Vosifiy "Badoe' ul vaqoe" asarida Ubaydiy o'zi va atrofidagi shoirlarni vaqtlarini bekor o'tkazmaslikka undaganligini, uni doimo mashg'ul qilish kerakligini, aks holda, sustkashlik ta'bning bo'shashishiga sabab bo'lishini va zehnni o'tmaslashtirishga olib kelishi mumkinligi haqidagi fikrlarini keltiradi¹.

Asosiy qism. Ubaydulloxon ijodida diniy-tasavvufiy g'oyalar yetakchilik qiladi. Ubaydullaxon zullisonayn shoir bo'lib, o'zbek, arab va fors adabiyotidagi yirik ruboiynavislardan hisoblanadi. Uning o'zbek va fors tildagi ruboiylari 850 ga yaqin. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida 3 tilda devon tuzgan birgina shoir ham Ubaydiy hisoblanadi. Xususan, o'zbek adabiyotida ruboiyning Navoiy va Boburidan keyingi taraqqiyoti Ubaydiy nomi bilan bog'liq. Ubaydiy asarlarida

¹ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. (Наим Норкулов таржимаси) – Тошкент. 1979. – Б. 46.

o'zbek tilining boy imkoniyatlaridan, o'ziga xos xususiyatlaridan mahorat bilan foydalangan.

Ubaydullohxon ijodkor sifatida Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Kotibiy asarlariga ixlosi baland bo'lgan. Adabiyotni teran anglagan. Tafakkuri keng miqyosli bo'lgan. Hatto zamondoshlari xon bilan uchrashishdan oldin imtihonga borayotgan talaba kabi ko'p kitoblar o'qib, she'rlar yodlab, yangi asarlar yaratib borishga harakat qilishganligini eslashadi. Chunki uning tafakkur ko'lami suhbatdoshidan chuqur bilimdonlikni, donishmandlikni taqozo qilar edi².

Ubaydiy mumtoz adabiyotning g'azal, ruboiy, hikmat, tuyuq, qit'a, tarje'band, noma kabi janrlarida qalam tebratgan. Ubaydiy g'azallarida yetakchi mavzu ishq bo'lib, unga oid tuyg'ularni dunyo, tabiat, hayot go'zalliklari orqali jonlantirib bera olgan.

Ubaydiyning turkiy tildagi g'azallari 310 tadan ziyod. G'azallari, asosan, qisqa hajmli bo'lib, 5-7 baytdan iborat. Ammo shunday qisqa hajmli g'azallarda teran fikr va chuqur mushohadani ifodalay olgan. Shoir Navoiy hamda Bobur ijodiga alohida hurmat va ehtirom bilan qaragan.

*Yor istamaki, olam aro yor topilmas,
Topilsa dag'i mushfiq-u g'amxo'r topilmas.*

*Axtarsang agar bir yaratib ikki jahonni,
Mendek senga bir zor-u giriftor topilmas³.*

Muhokama va natijalar. Ubaydiyning ushbu "Topilmas" radifli g'azalini o'qiganimizda Bobur ijodi ko'z oldimizga keladi. Ikkinchi baytning oxirgi misrasidagi "Mendek senga bir zor-u giriftor topilmas" jumlasini Bobur g'azalida

² Jumaxo'ja N., Adizova I. O'zbek adabiyoti tarix (XVI – XIX asr I yarmi). – T.: Noshir, 2019. – B. 132.

³ Убайдий. Девон. Вафо қилсанг. Нашрга тайёрловчи Ҳайитметов А. – Т.: Ёзувчи, 1994. – Б. 10.

“Mendek sanga bir zori vafodor topilmas” tarzida keltirilgan. Bundan shu narsa ko‘rinib turibdiki, Ubaydiy o‘zidan oldingi va zamondosh ijodkorlar ijodi bilan yaqindan tanish bo‘lgan hamda ularning lirik kechinmalaridan ta’sirlanib asarlar yaratgan. Ammo Ubaydiy Bobur ijodi bilan tanish bo‘lganligi haqida biron joyda ma’lumot keltirilmagan. Bobur ham “Boburnoma”da Ubaydiy haqida hech qanday fikr bermagan. Zero, ular bir davrda ijod qilishgan bo‘lsa-da, ikki raqib sulola vakillari bo‘lganligi sabab bir-birlarini e’tirof etish istaklari bo‘lmagandir, balki. Bu bizning subyektiv fikrimiz. Boburning ilk devoni Kobuldan Samarqandga jo‘natilganligini inobatga olsak, Ubaydiy ham devon bilan tanish bo‘lganligi haqida xulosa qilish mumkin. Aslida bu adabiy ta’sir masalasi Navoiyga borib taqaladi. Sababi, barcha turkiy ijodkorlar Navoiyni o‘ziga ustoz deb bilgan va shoir ijodidan ilhomlanib asarlar yaratishgan.

*Ey ko‘ngul, qilma tama ul dilistondin yaxshilik,
Notavon jonimga ul oshubi jondin yaxshilik.*

*El ichinda yaxshilik ko‘rmaymen ondin, – der edim.
Ey ko‘ngul, men ko‘rmadim kim ko‘rgay ondin yaxshilik⁴.*

Yuqorida keltirilgan “Yaxshilik” radifli g‘azal ham Bobur lirikasidagi xuddi shunday radifli g‘azal bilan o‘xshash. Hatto qofiyaga olingan so‘zlar ham ayni.

Ubaydiy g‘azallari tili sodda, xalqona ruhda yozilgan bo‘lib, samimiy tuyg‘ular tasviri turli badiiy ko‘rinishlarda o‘z ifodasini topgan.

Shoir ijodida shunday g‘azallar ham uchraydiki, unda ishq emas, balki dunyo ishlaridan hasrat, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-didaktik masalalar butun boshli g‘azalda bayon etiladi. Bunda Ubaydiy Navoiydan ilhomlanib, uning an‘analarini

---

⁴ O‘sha manba. – B. 12.

davom ettirishga harakat qilgan. Quyidagi keltiriladigan baytlarda shoir falsafiy mushohadalarga urgʻu beradi:

Base, farogʻati bor, doʻstlar, gadoligʻning,

Balo-u mehnati koʻp asr-u podsholigʻning.

Ato-u lutfung agar elga boʻlmas, yorab,

Yoʻq anda foidaki zuhd-u porsoligʻning⁵.

Ubaydiy kambagʻallikni, yaʼni kamtarin hayotni osoyishtalik olib keladi deydi, podsholik, yaʼni boylik, mansab har qachon balo va azoblarga toʻla ekanligini aytadi. Ushbu misralar negizida tasavvuf yotibdi. Oniy haqiqatga yaqin boʻlish va erishish uchun dunyo hoy-u havaslaridan voz kechish, soddalik hamda gʻariblikni tanlash kerakligi yoritib berilmoqda. Shoir bu yerda ijtimoiy haqiqatni ham eslatib oʻtadi: podsholik tashqaridan porloq boʻlsa-da, ichkarisida masʼuliyat, xavf va befarqlik bor.

Ikkinchi baytda shoir podshohning lutf-u inoyati xalqga boʻlmasa, uning zuhd (dunyodan voz kechish) va porsoligi (taqvodorligi) ham foydasiz ekanligini taʼkidlaydi. Yaʼni, inson qancha taqvodor boʻlmasin, agar bu taqvodorlik el (xalq) uchun foyda bermasa yoki Alloh uni inoyatdan bebahra qilsa, bu ibodatlar samara bermaydi.

Ubaydiy ushbu gʻazalda keltirilgan gʻoyalarni hayotiga dasturulamal qilib oldi. Allohning rizosi xalqning rizosiga bogʻliq ekanligi hamda faqat oʻzini najot toptirish uchun ibodat qilish emas, balki boshqalarga ham rahmat va naf keltirish muhim ekanligini oʻz umri va ijodida koʻrsatib berdi.

---

⁵ Oʻsha manba. – B. 14.

Shoir ijodida falsafiy mushohadalarga yo‘g‘rilgan g‘azallar talay. Ular ham o‘z tadqiqotchisini kutmoqda. M.Abdullayev dissertatsiyasida Ubaydiy g‘azalchiligining ayrim tomonlariga to‘xtalib o‘tgan. Ammo turkiy, arabiy va forsiy tildagi 650 ga yaqin g‘azallarni g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini, poetikasini alohida tekshirish va izlanish zarur deb bilamiz.

O‘zbek mumtoz adabiyotining eng qadimiy janrlaridan biri bo‘lgan hikmat janri diniy-axloqiy mazmumdagi she‘r turi hisoblanadi. Turkiy adabiyotda birinchi bo‘lib hikmat yaratgan ijodkor Ahmad Yassaviy bo‘lib, uning “Devoni hikmat” asari hikmatnavislik an‘anasini boshlab bergan. Yassaviy shogirdlari ham ustozini yo‘lidan borib, yassaviya tariqatining g‘oya-mazmunini hikmatlarda ifodalashga harakat qilishgan.

Abdurauf Fitrat “Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar” nomli maqolasida Ubaydiy hikmatnavisligi haqida ushbu ma‘lumotlarni keltiradi: “Ubaydiy, Ubaydulloh, Qul Ubaydiy taxalluslari bilan hikmatlar yozgan bu odam, bizning fikrimizcha, mashhur o‘zbek xoni Ubaydulloh(xon)dan boshqa kishi emas. ...Ubaydullohning yassaviylar bilan juda qat‘iy bog‘lang‘aniga yana bir dalil, yassaviy shayxi Xudoydodning muridi Muhammad No‘g‘ay otag‘a o‘z qizini berganidir”⁶. Fitrat o‘sha yillarda Buxorodan topilgan Ubaydullohxon devoni yuqorida bildirgan fikrlarining to‘g‘ri ekanligini isbotlashini aytib o‘tadi.

Barcha iste‘dodli shoirlar singari Ubaydiy hikmat yaratishda ham taqlidchilik usullarini tanlagani yo‘q. U mavjud an‘anani rivojlantirish bilan birga g‘oyaviy va badiiy yangiliklar yaratishga intilgan edi. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, xuddi Yassaviy to‘rtliklariga o‘xshab, Ubaydiy hikmatlarining ma‘nolarini to‘liq kashf etish uchun Qur‘on va hadis ilmlaridan puxta xabardor bo‘lmoq zarur⁷.

⁶ Фитрат А. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар. Танланган асарлар. 2 жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 35.

⁷ Убайдий. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчилар М. Абдуллаев, Ж. Абдуллаев. – Т.: Movarounnahr, 2020. – Б. 13.

Ubaydiy hikmatlarining mavzu doirasi juda keng bo'lib, shoir maslagi, dunyoqarashi, o'y-xayollari har bir satrlarga singdirilgan. Faqat Yassaviy hikmatlaridan farqli jihatida shundaki, Ubaydiy hikmatlari faqat aruzda yozilgan bo'lib, shakl jihatidan g'azalga o'xshash. Ammo g'azaldan farqi, hikmatlarda to'lig'icha ilohiy ishq tarannum etiladi. Lirik qahramon Haqning oshiq-u shaydosi bo'lib, unga olib boruvchi yo'lining haqiqatlarini ochib berishga harakat qiladi.

Adabiyotda biror bir figura haqida to'laonli xulosa qilish uchun, albatta, uning ijodi, yaratgan asarlari yordamga keladi. Xususan, Ubaydiy hikmatlarida ifodalangan fikrlar ham shoir hayotining ma'lum ma'nodagi aksidir.

*Ilmning chavgoni birla ma'rifat maydonida
Hikmat ahli kibi hikmat go'yini urdim mano⁸.*

Ushbu hikmat orqali Ubaydiyning ma'rifatparvar shoh-shoir bo'lganligiga yana bir bor ishonch hosil qilamiz. Ubaydiy o'ziga Yassaviyni ustoz deb bilganligi sababli ham hikmatlari orasida bevosita Yassaviy ta'siri ostida yozilgan yoki ma'no va ohang jihatidan o'xshash bo'lgan hikmatlari ham uchraydi.

*Beshak, biling, bu dunyo barcha eldin o'taro.
Inonmag'il molingga, bir kun qo'ldan ketaro.
Ota-ona, qarindosh qayon keti – fikr qil,
To'rt ayog'lig' cho'bin ot bir kun sanga yetaro.
Dunyo uchun g'am yema, Haqdin o'zgani dema,
Kishi molini yema, Sirot uzra tutaro⁹.*

Dunyo go'zalliklariga, moliga ruju qo'ymaslik, ularning o'tkinchi ekanligini ifodalagan ushbu hikmat har tomonlama ibratli bo'lib, uni o'qigan kitobxonga ta'sir etmay qolmaydi.

⁸ O'sha manba. – B. 49.

⁹ Hikmatlar. A. Yassaviy, S. Boqirg'oniy. Tuzuvchi Э. Очилов. – Т.: Ўзбекистон, 2013. – Б. 19.

Bu mavzu xususida Ubaydiy quyidagi fikrlarni bildiradi:

*Ko'ch eldek, ey rafiq, olam bari ko'charo,
Ko'zni yumib ochquncha aziz umrung kecharo.
O'lum solur motamg'a, odam o'g'lin har g'amg'a,
Aqli bo'lg'on odamg'a ushbu ibrat yetaro.
Davlatingg'a tayonma, ganj-u molg'a inonma,
Ham barchag'a ishonma, bori sendin ketaro¹⁰.*

Davlat rahbari bo'lishiga qaramay, mol-u mansabga nisbatan shunday munosatda bo'lgan Ubaydiy hikmati tahsinga sazovor. Bu umrning o'tkinchi ekanligi, bir ko'zni ochib yumguncha o'tib ketishi, atrofdagi barcha kishiga ishonmaslik, vaqti kelganda ular ham tashlab ketishi mumkinligi sodda va tushunarli tilda ifodalab berilgan.

Ubaydiyning shunday bir hikmati bor: unda misralarning boshi arab alifbosidagi 28 ta harf bilan ketma-ketlikda davom etadi. Ma'nolar zanjiri ham shu tarzda uzviy bog'lanadi:

ا – *anbiyo avliyodek,*
ب – *baqo mulki sori borolingo.*
ت – *tunub biz Yorotqong'a tuni kuni,*
ث – *Savobi ko'p ibodat qilolingo.*
ج – *jannat kerak bo'lsa toat qilg'il,*
ح – *xur agar tilar bo'lsang, ibodat qil,*
خ – *Xalildek xullat o'ti ichra yong'il,*
د – *diydor davlatini tilolingo¹¹.*

¹⁰ O'sha manba. – B. 36.

¹¹ O'sha manba. – B. 39.

Ubaydiyning 235 dan ziyod bo‘lgan hikmatlari adabiyotda o‘zining munosib o‘rniga ega. Sababi, ma’no va mazmun jihatidan ham ushbu hikmatlar ulkan bir xazinadir. Hikmatlarida badiiy san’atlardan unumli foydalangan. Talmeh, tazod, tashbeh, tanosub, istiora, kitobat, husni ta’lil kabi badiiy san’atlarning go‘zal namunalarini yarata olgan.

*Olim kishi ilmi bila amal qilsa,
Rabboniyun zumrasinda dohil bo‘lur.
Ilmi bila amal qilmas olim, biling,
Nodonlarga dohil bo‘lub, johil bo‘lur¹².*

Ushbu hikmatda tazod asosiga qurilgan purma’no fikrlar barcha ilm ahllari uchun dasturulamal.

Xulosa. Ushbu maqolada Ubaydiy adabiy merosini tashkil qilgan g‘azal, hikmat janrlarida yaratilgan asarlari bilan birma-bir tanishib chiqishga harakat qilindi va tahliliga ham to‘xtalib o‘tildi. G‘azal va hikmat janrida yozilgan asarlardagi parchalardan ham ko‘rinib turibdiki, Ubaydiy ijodida diniy-falsafiy va axloqiy-didaktik mavzu yetakchilik qilgan. G‘azallarida an’anaviy mavzu bo‘lgan ishqiy ohanglar ham o‘rin olgan. Diniy-falsafiy va axloqiy-didaktik mazmundagi asarlarida bildirilgan fikrlar hozirgi vaqtda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

---

¹² O‘sha manba. – B. 67.